

ג. 'מה נשתנה' לשיטת הרמב"ם

1. הצגת הבעיה

לעיל (עמ' 374) הובאה המשנה הקובעת: 'וכאן הבן שואל, ואם אין דעת בבן אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות' וכו' (פסחים י, ד).¹ וזוהי אף גרסת משנתו שלרמב"ם בפירושו (מהד' ר"י קאפח). נמצא שהאב אינו זקוק ללמד את 'מה נשתנה' אלא כשהבן לא שאל, אך אם הייתה דעת בבן לשאול, אין צורך לעניין זה באב. במשנה תורה הביא הרמב"ם את שאלת הבן תחילה בהל' חמץ ומצה ז, ג:

וצריך לעשות שינוי בלילה הזה, כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, עד ששייב להם ויאמר להם כך וכך אירע וכך וכך היה.

וכיצד משנה? מחלק להם קליות ואגוזים, ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו, וחוטפין מצה זה מיד זה, וכיוצא בדברים האלו.²

כאן מדובר אפוא בשאלות הבן על השינויים שהוא רואה, כפי שפירטם הרמב"ם – ולא דווקא בשאלות 'מה נשתנה' האמורות במשנה. שאלות אלה הובאו בידי הרמב"ם בהל' חמץ ומצה ח, ב:

וכאן הבן שואל, ואומר הקורא: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות וכו'.

לאור מה שכבר נאמר בפרק ז, נמצא ש'הבן שואל' האמור כאן פירושו ששואל 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות'; אך אם כן, מה צורך שיחזור על כך הקורא? ולא זו בלבד שאין בכך כל צורך, אלא שמפורש במשנה שהאב אינו מלמד זאת אלא כשלא הייתה דעת בבן לשאול – וכאן הרי הבן שאל? וכבר תמה על הרמב"ם בעל חת"ם סופר (בהגהותיו לשלחן ערוך, אורח חיים, סי' תעג סע' ז), ולא תירץ. אחרונים נדחקו הרבה בדבר,³ ועדיין לא נתיישבו הדברים כראוי להם.

1 לחילופי הנוסח במשנה ולבחינתם ראה לעיל עמ' 374 הע' 68-74.

2 על שינויים אלה ומשמעם ראה לעיל חלק שני, ו.

3 ר' עמרם בלום, שו"ת בית שערים, אורח חיים, סי' רכב (מונקאטש תרס"ט), כתב

רבנו מנוח בפירושו על אתר ציין, שהרמב"ם הביא את נוסח 'מה נשתנה' כהלכה קבועה בכל תנאי – ולא נתחשב בעולה מן המעשה ברבה ואב"י, שאם שאל הבן שאלה כלשהי כבר אין צורך באמירת 'מה נשתנה' (פסחים קטו ע"ב; ראה לעיל חלק שני ג 1); ולדעתו הרמב"ם סבר 'דלאו הלכתא היא, דהא אמרינן "אפילו כולנו חכמים כולנו נבונים" וכו'". ראייתו מפסקת ההגדה שציטט אמנם תמוהה, שהרי לא נאמר שם דבר על השאלות; אלא שכבר נתברר (לעיל שם) כי רבא חלק בזה על רבה, וסבר ששאלות 'מה נשתנה' שבמשנה נתקנו עבור הבן, ולכך אין די שישאל הבן שאלה כלשהי, ויש צורך דווקא בשאלות שבמשנה. אך לענייננו אין בכל זה תרופה: הבעיה אינה בכך שהרמב"ם קבע את שאלות 'מה נשתנה' כנוהגות בכל מקרה, אלא בכך שהצריך את אמירתן פעמיים – בידי הבן והאב גם יחד. וכאן הניגוד אינו למעשה דרבה ואב"י, אלא למשנה המפורשת, שקבעה את התערבות האב בשאלות רק כשהבן לא שאל.

אכן, שאלה זו לא הטרידה את רבנו מנוח – לפי שהוא לא גרס כלל בדברי הרמב"ם את התיבות 'ואומר הקורא'; גרסתו ברמב"ם הייתה: 'וכאן הבן שואל מה נשתנה' וכו' – ומעולם לא קבע הרמב"ם לפי זה אמירה כפולה של 'מה נשתנה'. וכן הוא בכ"י תימני שצוין ב'ילקוט שינויי נוסחאות' אשר ברמב"ם מהד' פרנקל.⁴ ואילו בשני כתבי יד תימניים נוספים שצוינו שם נאמר: 'וכאן הבן שואל ואומר לקורא מה נשתנה' וכו'.⁵ אף לפי גרסה זו הכפילות של אמירת הבן והאב גם יחד מסולקת – אלא שגרסה זו נראית בבירור כ'תיקון' הגרסה שלפנינו; שהרי הקביעה שהבן יאמר את הדברים 'לקורא' דווקא אין בה כלל צורך או טעם, ולא באה גרסה זו כנראה אלא ליישוב הכפילות התמוהה העולה בגרסתנו.⁶ בעלי ילקוט שינויי נוסחאות שם

שכוונת הרמב"ם לשתי אפשרויות: או שהבן שואל או האב, וכבר קדמו איש שלום, עמ' 50; אך הדברים אינם מתיישבים בלשון הרמב"ם. הצעתו של ר' משה שטרנבוך, מועדים וזמנים השלם, ג, סי' רנו (ירושלם תשנ"ב), כאילו 'הקורא' הוא הבן, דחוקה עוד יותר. רמ"מ כשר, הגדה שלמה, עמ' רג, הציע ששיטת הרמב"ם כשיטת התוספות (לפסחים קטו ע"ב, ד"ה כדי), שאף כששאל הבן שאלות בעלמא עדיין אין נפטרים מן השאלות המסוימות של 'מה נשתנה' הקבועות במשנה; אך נוסף לדוחקה הגדול של שיטה זו מבחינת פשט התלמוד (ראה לעיל עמ' 376 הע' 94), בדעת הרמב"ם אין בכך תועלת: הרי לדבריו בפרק ז הבן שאל 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות' – וכאן בפרק ח הצריך אף את האב לחזור ולומר כן; כפילות מתמיהה זו אף התוספות לא דרשו. להצעותיהם של ר"י קאפח ורנ"א רבינוביץ, ראה להלן הע' 7-8.

4 ירושלים, הספרייה הלאומית 446 4⁰.

5 הספרייה הלאומית 2026 8⁰; כ"י של ר' יצחק יצחק לוי מבני ברק.

6 השווה הגדה שלמה, עמ' רב.

כתבו: 'גרסת שאר כתבי היד וגרסת דפוסים ישנים כלפנינו', וכך הדפיס אף ר"י קאפח במהדורת משנה תורה שלו, הבנויה על כתבי יד תימניים שהיו ברשותו (ירושלם תשמ"ו),⁷ וכן העתיק רנ"א רבינוביץ במהדורתו (ירושלם תשנ"ט), הבנויה על כתב היד התימני סן פרנציסקו, סוטר⁸.¹¹⁷ כיצד נכלכל אפוא את דברי הרמב"ם מבחינת גרסתם והגיונם כאחד?

2. הצעת פתרון

נראים הדברים שהעובדה שנזכרה לעיל, כי בשני עדים, פרובנס (רכנו מנוח) ותימני, התיבות 'ואומר הקורא' אינן, איננה עובדה זניחה – אף על פי שהעדות המאסיבית של שאר עדי הנוסח במקומה עומדת; כיצד? כפי שנתברר במקומות אחרים, חילופי נוסח במשנה תורה לרמב"ם אינם צריכים להישקל רק כמקור מול שיבושו, כי פעמים לא מעט המשקל הרלוונטי הוא מוקדם מול מאוחר.⁹ הווה אומר, חזרות שחזר בו הרמב"ם מדעתו הראשונה הן לא פעם הרקע לחילופי הנוסח בחיבורו. ובענייננו נראים הדברים שגרסת רכנו מנוח וסיעתו היא מהדורא קמא שלדברים, שבה סבר הרמב"ם כי הבן הוא האומר את נוסח 'מה נשתנה' בשלמותו, כשיטת קודמיו רב עמרם ורב סעדיה, ועוד ראשונים הרבה.¹⁰ לשיטה זו כתב הרמב"ם תחילה 'וכאן הבן שואל מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות' וכו' – ככל הקושיות המסודרות במשנה, והאומרן הוא הבן.

ברם, בהמשך הזמן הגיע הרמב"ם למסקנה שונה, מתוך קושי שנתקשה בו. שהרי בפרק ז הסביר הרמב"ם כי שאלת הבן 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות' באה בעקבות שינויים שנעשים כדי להתמיהו – חלוקת קליות ואגוזים, עקירת השולחן וחיטפת מצה. אבל שאלות 'מה נשתנה' שבמשנה אינן עוסקות בכך, אלא בטיב מאכלי הפסח אשר ייאכלו רק בהמשך הערב,

7 ר"י קאפח הציע שם (ס"ק ו) שדברי הרמב"ם מכוונים למנהג התימני, שהבן אומר תחילה את השאלות במטבע ערבי, ואחר כך אומר הקורא את המטבע העברי שבמשנה. אך אין בדברי הרמב"ם זכר לחילוף הלשוניות (ועל דברי ר"י קאפח שם ביחס לשיטת רס"ג, ראה לעיל עמ' 376 הע' 96).

8 רנ"א רבינוביץ כתב שם (עמ' תרמה): 'במשנתנו למדנו שבכל מקרה [=אפילו שאל הבן] יאמר הקורא נוסח מה נשתנה' – והדברים תמוהים, כי במשנה מפורש ההפך: רק 'אם אין דעת בבן אביו מלמדו'.

9 ראה, לדוגמאות אחדות, במאמרי 'בכור', ליד הע' 75, ובמאמרי 'פרשנות הרמב"ם', עמ' ו, ובמצוין בהע' 21 שם.

10 ראה לעיל עמ' 376 הע' 96, וראה שם ליד הע' 97, שכך מתבאר כבר אצל הקלירי, ובהמשך הדברים שם נתברר שזו שיטת רבא בתלמוד בעקבות פשוטה שלמשנה המורה כך.

ובשלב זה של הלילה אין אפוא לצפות שהבן ישאל עליהם מעצמו. נמצא שאם הבן הוא השואל את שאלות המשנה, יש להסיק שלא הייתה כוונה שהן יישאלו באופן ספונטני, אלא לפנינו טקס הפותח את הלילה ואת ההגדרה, ברוח הכתוב 'כי ישאלך בנך' וגו'; אך אם כן, כבר קשה לצרף שאלות אלה שלמשנה לשאלות הנשאלות – לפי הבנת הרמב"ם – באופן ספונטני בעקבות המעשים המשונים.¹¹

מתוך כך, יש להציע, הגיע הרמב"ם לגישה חדשה ביחס לפסקת 'מה נשתנה'. הפסקה מורכבת משני חלקים: תחילה שאלה כללית, 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות', ובהמשך ארבע קושיות מפורטות על ענייני הלילה. הבן אינו שואל אלא את המשפט הכללי, ומשפט זה מוסב על המעשים המשונים – כפי שקבע הרמב"ם בפרק ז; אבל ההמשך המלומד והמפורט בן ארבע החוליות אינו עניין לבן, שאינו יכול לידע כל זאת בשלב זה – המשך זה נאמר בידי 'הקורא'.¹² עמד אפוא הרמב"ם והוסיף לטקסט המקורי שתי תיבות בשולי הגיליון: 'ואומר הקורא'; וכוונתו הייתה לשלב שתי תיבות אלה בין המשפט 'וכאן הבן שואל מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות' לבין פסקת ארבע הקושיות 'שבכל הלילות' וכו', כך:

וכאן הבן שואל: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, ואומר הקורא: שבכל הלילות וכו'.

אכן, תפיסה זו בהבנת 'מה נשתנה' מכוונת לתוצאה ההכרחית של שיטת הרמב"ם (בעקבות התלמוד) כי נעשים בלילה זה מעשים משונים כדי שהבן ישאל עליהם; שהרי אין לאב כל תשובה להשיב לשאלות הבן על המעשים המשונים – אם אכן לא נעשו אלא כדי להתמיהו;¹³ על כורחו, יסיט אפוא האב את תשומת לבו של הבן השואל לכיוונים שעליהם יש לו תשובה. כששאל

11 כפי שנתברר לעיל חלק שני, ו, במקורם שלדברים אכן לא נעשו כלל מעשים משונים כדי שהבן ישאל עליהם; אך הרמב"ם הולך בעקבות ההבנה התלמודית המאוחרת, שאכן תפסה כי חכמים תיקנו מעשים משונים כדי שהבן יתמה עליהם. ראה שם.

12 יש לציין כי שני מחברים כבר העלו על דעתם את חלוקת 'מה נשתנה' כמוצע – אך בדרכים אחרות, שאין בהן פתרון לשיטת הרמב"ם. קנטר, מבט, הציע שעם מזיגת הכוס השני שואל הילד על השינויים שראה, ואילו את ארבע הקושיות הוא מעלה כל אחת בהגיע העניין שעליו היא מוסבת. ואילו קוק, עיונים, א, עמ' 149-150, הציע שהאב הוא האומר 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות', ומשפתח כך לפן הרי זה ממשיך: 'שבכל הלילות' וכו'. שתי ההצעות אינן יכולות להיאמר לשיטת הרמב"ם, שכלל את כל הקושיות כאחת עם מזיגת כוס שני, וייחס גם את ארבע הקושיות לאב.

13 ראה על כך לעיל עמ' 40 ליד הע' 15.

הבן מה נשתנה הלילה הזה שנעשים בו המעשים המשובים, ישיב אפוא האב: אכן, שונה לילה זה מכל הלילות, ובארבעה דברים הוא שונה, כמפורט בנוסח 'מה נשתנה'; ועל כך תיסוב תשובתו, החל מ'עבדים היינו' ואילך. כל זאת באשר לנוסח המוצע בדברי הרמב"ם לאחר חזרתו; אבל המעתיקים, שלא הכירו שיטה חדשה זו המחלקת את פסקת 'מה נשתנה' לשני דברים מובחנים, ומצאו בשולי הגיליון את התיבות 'ואומר הקורא', העמידו תיבות אלה קודם השאלה הכללית: 'וכאן הבן שואל, ואומר הקורא: מה נשתנה' וכו'. כך אפוא עלתה השיטה הדורשת לומר את 'מה נשתנה' פעמיים – נגד ההיגיון והמקורות כאחד.

אין צריך לומר שהתופעה של שילוב גיליון שלא במקומו רווחת הרבה בהעתקת כתבי יד באופן כללי; אך באשר לרמב"ם הרי הוא עצמו כבר העמיד בתשובה ידועה לחכמי לוניל על תופעה זו, באשר לקושי החמור שהעלה נוסח דבריו בהל' נזקי ממון ד, ד: ¹⁴

זו טעות, ואין על המעתיקים תלונה, שהספר הראשון יצאו דברים בגליון של במקומן... ולפי שנכתב 'והבעלים חייבין' שלא במקומו, נתקשו הדברים בוודאי, ונסתתמו מעיינות החכמה, לא מכאן הוא, ¹⁵ אלא הקולמוס הוא שסתמן והקולמוס יגלה עומקן.

ויש להטעים: הגרסה המשובשת, שהרמב"ם מעיד כי נולדה משילוב תוספת גיליונית שלא במקומה, היא הגרסה המצויה ברוב המכריע של עדי הנוסח! ¹⁶ אפשר אפוא ואפשר כי אף בענייננו התיבות 'ואומר הקורא' נוספו בידי הרמב"ם במהדורה שנייה בשולי הגיליון, ושולבו בידי מעתיקים שלא במקומן; ועדיין מצפים אנו לגילוי עדות הנוסח שתאשר את השערתנו, וקולמוסה יגלה עומקן שלדברי הרמב"ם אף בסוגיה זו.

14 ר"י שילת (מהדיר), איגרות הרמב"ם, ירושלם תשמ"ח, עמ' תקח (המקור עברי). במאמרי 'רמב"ם כמפרש', עמ' 124 הע' 34, כבר ציינתי לדברי ר' שלמה חעלמא, מרכבת המשנה לרמב"ם שם, הסבור שתשובה זו איננה אותנטית, ושם כבר נתבאר שאין לאמץ את הדברים. כל שכן שאין דרך לקבל את שיטת ר"י קאפח, שאלות, הסבור שכל תשובות הרמב"ם לחכמי לוניל מזויפות הן, וכבר נדחו דבריו בידי ר"י שילת, כלום, וראה עוד תא-שמע, כנסת מחקרים ב, עמ' 321-327.

15 חכמי לוניל השואלים כתבו: 'ואנו נסתתמו מעיינו מעיינות החכמה לדעת מה זה ועל מה זה', ועל כך מוסבים דברי הרמב"ם.

16 ראה ילקוט שינויי נוסחאות שברמב"ם מהד' פרנקל שם, ועל עדי הנוסח המועטים המקיימים את הגרסה שהרמב"ם מעיד עליה ראה רנ"א רבינוביץ, יד פשוטה לרמב"ם שם, ירושלם תשס"ז, עמ' קכ.